

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO
HAMKORLIK MASALALARI**

**Xalqaro ilmiy-amaliy
konferensiya materiallari**

**2023-yil
19-oktabr**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA
XALQARO HAMKORLIK
MASALALARI”**

**mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari**

2023-yil 19-oktabr

Toshkent – 2023

ABSTRAKSIYA BILISH SHAKLI SIFATIDA

ABSTRACTION AS A FORM OF THINKING

Xakimova Muhayyo *

Annotatsiya: Mazkur maqola abstraksiya bilish shakli sifatida tadqiq qilingan. Abstraksiya orqali inson olamni bilish imkoniyatlari aniqlangan, bu boradagi ilmiy mulohazalar umumlashtirilgan. Abstraksiyaning turlari aniqlanib, sodda hissiy abstraksiya, umumlashtiruvchi, ayiruvchi, ideallashtiruvchi abstraksiyalarning mohiyati va natijalari aniqlangan. Xususan, umumlashtiruvchi va ayiruvchi abstraksiyaning mantiqiy va lisoniy darajadagi natijalari bir-biridan farqli ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: abstraksiya, tushuncha, abstrakt predmet, bilish, umumlashtirish, ajratish, abstrakt nom.

Abstract: This article explores abstraction as a form of cognition. With the help of abstraction, a person's ability to understand the world is determined and scientific considerations on this matter are generalized. The types of abstractions are determined, the essence and results of simple emotional abstractions, generalizing, isolating, idealizing abstractions are determined. In particular, the logical and linguistic results of generalizing and isolating abstraction are differentially defined.

Keywords: Abstraction, concept, abstract object, cognition, generalization, abstract name.

Til taraqqiyoti insoniyat tamadduni, aqliy, ruhiy olamining shakllanishini oʻzida aks ettiradi. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida tabiat va jamiyatga boʻlgan munosabati chuqurlashib, olamni va oʻzini anglash jarayoni ham murakkablashib bordi. Bunday evolyusion hodisalar, albatta, tilda oʻz ifodasini topib boradi. Tilda abstrakt soʻzlarning hosil boʻlishi ham (konkret soʻzlardan keyinroq) yuqoridagi fikrimizning dalilidir. Abstrakt soʻzlar inson fikrlashi taraqqiyotining quyi bosqichida shakllangan abstraksiya jarayonining mahsulidir. [Брикотнина, 2005: 45-46]

Insonlar, avvalo, olamni sezgi aʼzolari yordamida bilganlar. Sezgi aʼzolari yordamida oʻzlashtirilgan olamning hissiy manzarasi insoniyatga muhitga moslashish, muayyan sharoitda yashab ketish imkonini berdi. Lekin taraqqiy etish uchun hissiy bilishning oʻzi etarli emas edi. A.V.Brushlinskiyning taʼkidlashicha, sezgi aʼzolari orqali hosil qilingan olamning hissiy manzarasi juda zarur, lekin predmet va hodisalarni, ularning mohiyatini, oʻzaro munosabatlarini chuqur, har tomonlama oʻrganish uchun etarli emas. [Брушлинский, 1986: 23] Shu tariqa bilishning murakkab shakli, aqliy bilish, xususan, abstraksiya vujudga keldi.

«Abstraksiya» termini birinchi boʻlib falsafaga oid asarlarda ishlatilgan. «Abstraksiya» ilk bor qadimgi Yunon faylasufi Aristotel tomonidan qoʻllangan. Rim faylasufi Boyesiy (Anatsiy Manliy Severin, 480-524) ilmiy muomalaga kiritgan [Фалсафа, 2004: 7].

Abstraksiya falsafiy gnoseologik masalalardan boʻlib, mazkur termin ostida uchta oʻzaro bogʻliq hodisa tushuniladi:

1. Bilish shakli. Abstraksiya bilish shakli sifatida predmet yoki hodisaning muayyan bir xususiyat va munosabatlarini fikran ajratish jarayoni. Abstraksiyalash jarayoni.

2. Abstraksiya mahsuli. Abstraksiya termini abstraksiyalash jarayonining mahsuli, natijasi uchun ham qoʻllanadi: abstrakt predmet.

3. Ilmiy tekshirish metodi. Abstraksiya tekshirish metodi sifatida baʼzi hodisa, jarayon, predmetlarni oʻrganishda ularning ahamiyatli boʻlmagan tomon va xususiyatlarini hisobga

---

* Filologiya fanlari doktori. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti. E-pochta: hakimova@navoiy-uni.uz

olmaslikka asoslangan. Shunda tadqiqotchining diqqati qaratilgan jihat va xususiyat aqliy ajratilib, «sof holatda» o'rganiladi [Туленов, 1997: 82].

Abstraksiya – bilish shakllaridan biri bo'lib, u narsalarning bir qancha xossalarni va ular o'rtasidagi munosabatlarni fikran nazardan soqit qilishdan hamda biror bir xossa yoki munosabatni ajratib ko'rsatishdan iborat.

Abstraksiya narsa va hodisalarning xususiyat va munosabatlarini boshqalaridan aqliy ajratish operatsiyasidir. V.Kemerovning falsafiy ensiklopediyasida berilgan ta'rif esa ko'proq ilmiy tekshirish metodini o'zida aks ettiradi: «Abstraksiya nazariy va amaliy vazifalarni echish, ma'naviy masalalarni anglash yo'lida umumiy, o'ziga xos va universal xususiyatlarni alohida o'rganish maqsadida biror-bir xususiyat, munosabatlarni obyektidan aqliy ajratish jarayonidir. Abstraksiya ushbu jarayonning natijasi hamdir [Кемеров, 1998: 21].

Tilshunoslikka oid izohli lug'atlarda esa *abstraksiya* so'zining ma'nosiga shunday ta'riflar beriladi:

Abstraksiya. 1. Bilishda narsa, hodisalarning muhim va muayyan belgi va qonuniyatlarini ajratish, bo'rttirib ko'rsatish maqsadida ularning juz'iy, ikkinchi darajali tomonlari yoki bog'lanishlaridan xayolan uzoqlashib fikr yuritishdir [ЎТИЛ, 2006: 28].

«Abstraksiya jarayonining natijasida turlicha fikrlar vujudga keladi. Masalan, tushunchalar (inson, hayvon, o'simlik ...), «abstrakt predmet» termini bilan nomlanuvchi predmetlarning alohida xususiyat va munosabatlari haqidagi fikrlar (oqlik, etti, hajm, uzunlik, «teskari proporsional bog'liqlik» ...), ideal obyektlar haqidagi fikrlar («absolyut qayishqoq tana», nuqta)» [Горский, 1961:21]. Abstraksiya natijalarining turlicha ekanligi, jarayonning o'zi ham har xil ko'rinishlarda mavjudligini anglatadi. Abstraksiyaning bir necha turlari bo'lib, asosiylari quyidagilardir:

- sodda hissiy abstraksiya – predmet yoki hodisaning ba'zi bir xususiyat va sifatlarini ajratish uchun boshqa xususiyat va sifatlari e'tibordan soqit qilinadi. Masalan, predmetning rangi uning shaklidan ajratiladi yoki aksincha. Voqelik cheksiz xilma-xillikka ega bo'lib, inson idroki uning barcha tomonlarini qamrab ololmaydi. Shu sababli sodda hissiy abstraksiya har qanday idrok jarayonida yuz beradi.

- Umumlashtiruvchi abstraksiya deb predmetning o'xshamagan, farqli xususiyatlaridan uzoqlashib va bir vaqtning o'zida o'xshash, bir xil, umumiy xususiyatlarini ajratishga aytiladi. Mazkur abstraksiya natijasida tushuncha shakllanadi. Ma'lumki, tushunchada predmetlarning umumiy, muhim belgilari aks etadi.

- Ideallashtirish – real empirik hodisalarni ularning real kamchiliklaridan ajratgan holda ideallashtirish sxemaga solish. Buning natijasida ideal obyektlar haqidagi tushunchalar shakllanadi. Masalan, «ideal jamiyat», «ideal gaz» kabi.

- Ayiruvchi (izolyasiyalovchi) abstraksiya muayyan xususiyat va munosabatlarni predmetdan yoki boshqa xususiyatlaridan ajratish jarayonidir. Abstraksiyaning bu turi natijasida «abstrakt predmet» hosil bo'ladi: *go'zallik*, *qattiqlik* kabi. Mazkur abstraksiyada ham umumlashtirish mavjud bo'lsa-da, farqli tomoni shundaki, ajratilayotgan xususiyat va munosabatlar fikran predmetlashtiriladi, moddiy tashuvchisidan (egasidan) alohida predmet sifatida idrok qilinadi [Gorskiy, 1961: 24-15].

Abstraksiya bilish shakli va uning natijasi sifatida inson tafakkurining muhim xususiyatlaridan biridir. «Bilish jarayonida biz narsaning hamma tomonlarini, xususiyatini, sifatini, uning boshqa narsa va hodisalar bilan bo'lgan son-sanoqsiz munosabatlarini birdan qamrab ololmaymiz. Buyumni yaxlit holda, har tomonlama tahlil qilish yordamida chuqur o'rganish uchun uni fikran parchalab, bo'lib yuborish asosida muhim xususiyat, aloqa va munosabatlarini aniqlash lozim. Ya'ni narsaning alohida bir xususiyatini uning boshqa xususiyatlaridan fikran ajratish va uning barcha boshqa xususiyatlari, sifatlaridan diqqat-e'tiborni vaqtincha uzoqlashtirish kerak yoki boshqacha aytganda, narsaning ikkinchi darajali muayyan jihatlaridan uzoqlashib, uning muhim belgilari ajratiladi» [Фалсафа, 2010: 5].

Abstraksiya hayotimizning har bir jabhasida, har bir lahzada bilish shakli sifatida mavjuddir. Masalan, biz kimningdir ma'naviyatini tahlil qilganimizda, jismoniy xususiyatlarini;

tashqi ko‘rinishi haqida fikr yuritganda, ichki olamini e‘tiborga olmaymiz. Mana shu bilish uchun ahamiyatli jihatning muhim bo‘lmagan jihatdan fikran ajratib olish abstraksiyadir.

Til juda murakkab hodisa bo‘lib, uning mavjudligi, mohiyati ko‘plab mezonlar bilan o‘lchanadi. N.Mahmudov ta’kidlaganidek, «Odam bilan bog‘liq hodisalar orasida tilday murakkab, muhtasham va muhtaram boshqa bir hodisa yo‘q. Uning murakkabligi tilsim qadardir... Ushbu murakkab hodisani tadqiq qilish ham oson kechmaydi. «Necha ming yillardan beri ne-ne yorug‘ aql egalari til tilsimining sanoqsiz jumboqlarini echish yo‘lida sa’y-harakat qiladi, tinimsiz izlanadi, ammo bu tilsim bag‘ridagi sinoatlar osonlikcha aqlga bo‘y bermaydi» [Махмудов, 2017: 3].

Tilshunos serqirra tabiatga ega tilning muayyan birligini yoki xususiyatini tadqiq qilar ekan, u ushbu tadqiqot uchun muhim bo‘lmagan jihatlaridan abstraksiyalashishi lozim. Aks holda ilmiy maqsadga erishilmaydi, obyektning mohiyati ochilmay qolaveradi. Masalan, «fonema» birligi fenomen sifatida tovushning lisoniy-funksional belgilaridan iborat. Tabiatan «a» fonemasi mavjud emas. «A» tovushi bor va u «a» fonemasidan farqli hodisa. «A» tovushi cho‘ziq yoki qisqa, past yoki baland, g‘amgin yoki quvnoq ohangda talaffuz qilinishi mumkin. O‘zbeklar yiqilganda, hayron bo‘lganda yoki so‘roq ma’nosini anglatish uchun ham «a» tovushini talaffuz qiladi. Agar biz «a» tovushini tadqiq qilmoqchi bo‘lsak, uni fizikaviy, psixologik, musiqaviy nuqtayi nazarlardan ham o‘rganishimiz lozim. Lekin tilshunos uchun tovushning bu xususiyatlari muhim emas. Tilshunos uchun tovushning lisoniy vazifa bajarishi ahamiyatlidir. Shu sababli tovushning lisoniy xususiyatlari lingvistika uchun muhim bo‘lmagan jihatlaridan abstraksiyalangan va u «fonema» termini ostida tadqiq qilinadi.

S.Shaumyaning «Zamonaviy tilshunoslikda abstraksiya» nomli maqolasida lisoniy abstraksiya falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Maqola muallifining fikricha, boshqa soha tadqiqotchilari uchun yordam beruvchi mikroskoplar, kimyoviy reaktivlar kabi texnik vositalar tilshunos uchun yordam bera olmaydi. Tilning mohiyatini ochish uchun faqat abstraksiya jarayoni bilish metodi sifatida yordamga keladi. Til birliklari, jumladan, fonema, ideallashtiruvchi abstraksiya natijasi – ideal tovush sifatida o‘rganiladi. Zero, har bir tovushning o‘ziga xosliklari, nutqiy qo‘llanishlari, o‘zaro ta’sirlari, ottenkalari, talaffuz qilayotgan kishining fiziologik xususiyatlari e‘tibordan soqit qilinib, tilshunos ongli ravishda o‘zi yaratgan ideal fonema birligini tadqiq qiladi [Шаумян, 2002: 34-35]. Uning bu qarashlariga Sh.Rahmatullayevning quyidagi fikrlari hamohangdir: «Lisoniy birlik sifatida leksema va morfema mavhum birlik hisoblanadi. Miyaning til xotirasi qismida har bir leksemaning, morfemaning alohida ramzi bo‘lib, ana shu ramzdagi axborotdan foydalanish qoidalari ham mavjud; har ikkisi asosida leksemalarning, morfemalarning talaffuz birligi holati yuzaga keltiriladi; leksema va morfema ana shunday nutqiy birlik holatida moddiy birlik, segment birlik sifatida namoyon bo‘ladi» [Rahmatullayev, 2006: 6].

E.Byuissans maqolalarining birida har qanday til fakti abstrakt mohiyatga ega bo‘lib, ulardagi abstraksiyaning darajasiga ko‘ra diskurs nutqqa, til diskursga nisbatan abstrakt; diskurs tilga, nutq diskursga nisbatan konkret degan fikrni ilgari suradi. Olim so‘zlarni tashkil etuvchi tovushlarning ohangiga to‘xtalar ekan, ayni bir ma’no turlicha ohang bilan aytilishi mumkinligini yoritadi. Masalan, «U qachon keladi?» va «U nimani istaydi?» jumalari bir xil ohang bilan talaffuz qilinishi yoki so‘zlovchining ixtiyoriga ko‘ra turlicha ohangda aytilishi, bu ohanglar ma’noga ta’sir qilmasligini ta’kidlar ekan, birliklarning lisoniy vazifasini unga ta’sir qilmaydigan xususiyatlardan ajratib o‘rganishni lisoniy funksional abstraksiya deb belgilaydi [Бюиссанс, 2016: 209].

Til va nutq bir-biri bilan abstraktlik va konkretlik munosabatida ekanligi ma’lum bo‘lgani holda, ilmiy tadqiqot uchun har ikkisi ham birdek muhimligini qayd qilib o‘tmoqchimiz. Agar shifokor qandli diabet kasalligining davosini topmoqchi bo‘lsa, u o‘nlab, yuzlab konkret kasallar bilan ishlaydi. Xuddi shunday tilshunos muayyan lisoniy hodisani tadqiq qilmoqchi bo‘lsa, albatta, nutqiy voqelanishini ham o‘rganadi. Masalan, so‘zning leksik ma’nosini shaklidan ajratib, semema sifatida o‘rganamiz, lekin uning mohiyatini nutqdan ajratgan holda tadqiq etib

bo'lmaydi. Lekin ilmiy maqsaddan kelib chiqib, bu ikki jihatdan o'rni bilan abstraksiyalashish mumkin.

Abstraksiya tafakkurda yuz beradigan jarayondir. Tafakkurning oynasi esa til. Tilda abstraksiya jarayonining natijalari aks etadi. Abstraksiyaning turli ko'rinishlari natijasida tushunchalar, abstrakt predmetlar vujudga keladi va ular tilda nomga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Брикотнина Л.В. Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе: Дисс. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2005.
2. Брушлинский А.В. Мышление // Общая психология. – М., 1986. – С.323.
3. Бюиссанс. Э. Абстрактное и конкретное в лингвистических фактах: речь-дискурс-язык // Political science (RU), 2016, N 3. – С. 209-216.
4. Туленов Ж, Фофуров Ю. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
5. Фалсафа: комусий луғат. – Тошкент: Шарқ, 2004.
6. Кемеров.В. Философская энциклопедия. – М.: Панпринт, 1998.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. Биринчи жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
8. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: АН СССР, 1961.
9. Маҳмудов. Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2017.
10. Шаумян С. Абстракция в современной лингвистике // Вопросы языкознание. 2002, №1.
11. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Darslik. –Toshkent: Universitet, 2006.
12. Xakimova M. Abstraction and its expression in the lexical tier of the uzbek language. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. 2020. <https://scholar.google.ru/scholar?oi=bibs&cluster=16161379151218362063&btnI=1&hl=ru>

ҰЛТТЫҚ ТОПОНИМИЯ ТЕРМИНДЕРІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ SOME PROBLEMS OF NATIONAL TOPONYMY TERMS

Жартыбаев Асылбек Ешенкулович*
Ахметова Нұрбала Темирхановна*
Абылбаева Баян Алтынбековна*

Андатпа. Бұл мақалада ұлттық топонимиялық терминдерді зерттеудегі ғалымдардың ойы бір жақты емес екендігі сөз етіледі. Осы орайда қазіргі топонимиялық термин ретінде қолданыста жүрген бір ғана *аймақ* термині мен оның тілдік қолданыстағы жайы мысалға алынып, тілімізде аймақ терминімен қатар өңір, өлке, региондық топонимдер терминдері де қолданымға ие болып жүргендігі, бірақ бұл терминдердің қолданылу аясы, шеңбері, көлемдері де әртекті екендігі айтылып, ғылыми-зерттеу жұмыстарында жер-су атаулары терминдік жүйесін «топонимиялық аймақ» тұрғысынан қарастыру ұсынылады.

Тірек сөздер: ономастика, топонимиялық терминдер, аймақ, өңір, өлке, регионалды топонимдер, ороним, гидроним, антропоним, ойконим, құрдым, шыңырау, еспе өзен, құдық, детерминатив, апеллятивтер, тау, төбе, жота, адыр, қыр.

---

* филология ғылымдарының докторы "Bolashaq" Академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, Қарағанды қаласы, Қазақстан республикасы
as.zhar@mail.ru

* Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы «Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

* Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы «Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, п.ф.м.